

Grepl, Miroslav; Karlík, Petr

Úvod

In: Grepl, Miroslav; Karlík, Petr. *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1983, pp. 5-9

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121934>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1. Tato studie je míněna jako dílčí příspěvek k osvětlení vztahů mezi sémantickou a formálně gramatickou strukturou věty. Je zaměřena zejména na popis způsobů a prostředků, které umožňují přesouvat participanty struktury sémantické do různých syntaktických pozic věty. Protože takové „transformační“ operace jsou sémanticky podmíněny, pokládáme samu možnost nebo nemožnost jejich realizace a jednotlivé typy těchto operací za jeden z výrazných formálních projevů (exponentů) větné sémantiky.

1.1 Otázku vztahu „formy“ („roviny výrazu“) a „významu“, jejich vzájemného přiřazení, podmíněnosti a závislosti je ovšem možné si klást na různých úrovních abstrakce věty a při zkoumání jejich různých stránek a aspektů (např. různých aspektů větné modalit, aktuálního členění aj.). Smysl obecných výrazů „forma“ a „význam“ se tak mění podle toho, na jaké úrovni abstrakce větu popisujeme, nebo podle toho, kterou stránku (aspekt) věty zkoumáme. Jako konstituenty „roviny výrazu“ takových různých sémantických dimenzí a jejich hodnot fungují nejen prostředky ryze gramatické (v úzkém smyslu morfologické), ale podle toho, co se na větě zkoumá a popisuje, i velmi různorodé prostředky jiné: modální výrazy, partikule, slovosled, intonace aj. Nejednou se přitom navzájem doplňují a kombinují, vytvářejíce tak „formy“, které už přesahují rámec morfologie nebo se z něho zcela vymykají. Takové „formy“, více méně konvencionalizované pro vyjadřování „významů“ na různých úrovních abstrakce věty nebo při popisu jejich různých stránek, bylo by možné nazývat „formy syntaktické“ a diferencovat je podle toho, která úroveň věty nebo její stránka se zkoumá a popisuje.

1.2 Už na samé nejnižší úrovni abstrakce věty, tj. u výpovědí, chápaných zde jako konkrétní produkty mluvních (řečových) aktů, a tím tedy zároveň jako elementární, situačně zakotvené textové jednotky, nelze se např. při zkoumání a popisu jejich výpovědních funkcí („ilokučních sil“) jakožto sémantických hodnot *sui generis* spokojit s tím, k čemu někdy svádí ve svých krajních důsledcích i závěrech tzv. pragmalingvistika: že je totiž v podstatě možné vyslovit cokoli s použitím jakýchkoli výrazů jazyka a v jakékoli výpovědní formě a že pouhý komunikativní kontext a relevantní pragmatické presupozice na něm založené samy stačí k tomu plně determinovat to, aby výpovědi v tomto komunikativním kontextu produkovanou bylo dosaženo žádoucího (zamýšleného) „efektu“. Viděno z hlediska interpreta (adresáta i neadresáta) by to znamenalo, že výpovědní funkce („ilokuční síly výpovědi“)

jakožto jedna ze dvou základních složek celkového smyslu výpovědi jsou v podstatě dány (určeny) jen komunikativním kontextem, že nemají vlastně ustálené formální jazykové exponenty (indikátory).

I když přijmeme koncepci řečových aktů jako základních jednotek mezilidského jazykového jednání, která v nich vidí na pozadí obecné teorie lidského jednání účelné a pravidly řízené realizace určitých schémat sociálního jednání v určitých situacích, a i když uznáváme závažnost komunikativních kontextů a pragmatických presupozic, jejichž nositeli jsou účastníci v nějaké komunikativní situaci, pro tzv. úspěšnost mluvních aktů, tj. pro realizaci a porozumění jejich produktů — výpovědí, bylo by nepochopitelné, že by ilokuční složka mluvních aktů, tj. jednání realizovaných jazykem, neměla v jazyce jako systému k dispozici odpovídající prostředky a indikátory. U jazykové komunikace platí princip vyjádřitelnosti, sdělitelnosti: vše, co má mluvčí na zřeteli a čeho chce svým projevem dosáhnout, může být vyjádřeno. Pokud jde o výpovědní funkce („ilokuční síly“), nemáme na mysli jen to, že mohou být vyjadřovány lexikálně, pomocí tzv. „ilokučních sloves“ performativně užitých, ale považujeme za nesporné a plně prokazatelné i to, že jazyk tenduje k tomu, aby měl kromě „performativních sloves“ pro indikaci výrazných výpovědních funkcí (ilokučních sil), a zejména pro jejich druhy a typy, více méně konvencionalizované exponenty jiné, tj. jsme přesvědčeni o tom, že jedna z podstatných „hybných sil“ jazykového vývoje záleží právě v tom konstituovat více méně jednoznačné a konvencionalizované způsoby signalizace (indikace) jednotlivých druhů výpovědních funkcí („ilokučních sil“) a že tyto konvencionalizované způsoby „vyjadřování“ jednotlivých druhů výpovědní funkce zabezpečují mluvčímu možnost formulovat nějaké propoziční obsahy s nějakou komunikativní intencí vůči partnerovi bez velkého nebezpečí nepochopení tomu, „co mluvčí míní tím, co říká“. Navrhli jsme (M. Grepl, 1981) nazývat takové konvencionalizované způsoby indikace jednotlivých druhů výpovědních funkcí (specifikované) výpovědní formy. Např. výpovědní forma konstituovaná prvky *Co(ž) tak (takhle) + INF* je v češtině poměrně výrazně specifikovaná pro indikaci výpovědní funkce „návrhu“ nebo „nabídky“ (*Co mu tak koupit hodinky; Co si takhle zahrát šachy?!*); výpovědní forma skládající se z prvků *A + bych + ne + participium l-ové* + jistý typ intonace představuje poměrně specifikovaný formální indikátor funkce „výhrůžky“ (*Abych nezavolal našemu vedoucímu!*). Z prvků *Jen + a + by (-ch, -s...)* + participium l-ové (= tzv. kondicionál „prézentní“) se skládá výpovědní forma používaná pro vyjádření subjektivního postoje „obavy“, který bývá jedním z komponentů struktury výpovědní funkce „přání“ (*Jen aby vlak neměl zpoždění! Jen abych neudělal nějakou chybu!*); elementy *Ne + a + bys (by) + participium l-ové* konstituují výpovědní formu s primární funkcí „varování“ (*Ne abys přišel domů pozdě!*). Forma s prvky *Co + kdy + kondicionál přítomný + stoupavě klesavá kadence* (zvl. s intonačním centrem na *co*) mívá v češtině funkci „návrhu“ nebo „nabídky“, kdežto s klesavou polokadencí (Fr. Daneš, 1957)

je primárním výrazem „obavy“, a proto také může obsahovat i tzv. kondicionál „minulý“ (*Co kdybys ho probudil? Co kdybys ho byl probudil?*) apod.

1.21 Není úkolem této studie popisovat jednotlivé druhy výpovědních funkcí a přiřazovat k nim jejich formální exponenty. Na našich příkladech jsme chtěli pouze demonstrovat některé teze formulované v 1.1, totiž: a) že vůbec existuje něco, co je podle našeho názoru třeba chápat jako syntaktické formy v protikladu k formám morfologickým; b) že tyto syntaktické formy jsou různého typu podle toho, na jaké úrovni abstrakce nebo z jakého aspektu větu zkoumáme a popisujeme; c) že v uvedených případech, kdy zkoumáme větu na úrovni výpovědní a snažíme se popsat (charakterizovat) druhy výpovědních funkcí (a už to je jistý stupeň abstrakce, neboť třeba lišit interpretaci výpovědních funkcí v podstatě jedinečných výpovědí od popisu druhů takových funkcí), můžeme k těmto druhům funkcí jako nezbytnou součást jejich celistvého lingvistického popisu přiřazovat jisté syntaktické způsoby (formy) vyjádření, tj. nějaké odpovídající výpovědní formy. Z našeho výkladu také vyplývá, že pokládáme (specifikované) výpovědní formy za jazykové konvence konstituované (nebo konstituující se) jako primární formy (ve smyslu J. Kuryłowicze) pro signalizaci (indikaci) nějakého druhu ilokuční síly (výpovědní funkce). Tím je zároveň řečeno, že v konkrétních případech nemusí být ilokuční síla výpovědi signalizována těmito primárními formami; může mít v jistých komunikativních kontextech indikátory sekundární nebo může být vyjadřována indirektně (M. Grepl, 1981), neboť i tu platí princip asymetrie. Je-li naše pojetí výpovědních forem v naznačeném smyslu oprávněné, můžeme říci o takových výpovědních formách (např. o formě otázky, otázkové aj.), které jsou v jazyce konvencionalizovány a standardizovány jako více méně primární indikátory (primární formy) nějakého druhu ilokuční síly výpovědi (např. funkce „otázky“ aj.), že mají nějaký jim odpovídající ilokuční (výpovědně funkční) potenciál, a je možné dodat, že čím jsou tyto výpovědní formy výrazově specifikovanější, tím je tento potenciál výraznější. Snad je z dosavadních poznámek o výpovědních formách zřejmé i to, že je považujeme za jednotky jazyka (jazykového systému), nikoli za útvary „amébovitě“ ad hoc vznikající a zanikající v procesu mluvení. Ten ovšem představuje příčiny, zdroje a impulzy pro jejich konstituování. Systémově jazykový status výpovědních forem vyplývá i z toho, že jim přiznáváme nějaké ilokuční potenciály, a tím vlastně specifickou dimenzi sémantickou, umožňující studovat je v paradigmatických vztazích (např. v rámci nějakého ilokučního typu nebo v rámci roviny tzv. subjektivních postojů mluvčího nebo v mezitypových souvislostech apod.), přisuzovat jim nějaké distinktivní rysy a stanovit jejich primární a sekundární funkce, obdobně jako se to dělá např. na úrovni morfologických modů.

1.22 Na příkladu výpovědních forem jsme však chtěli demonstrovat i to, že některé lexikální, gramatické (morfologické), intonační, slovosledné aj. prostředky se na jejich konstituování podílejí jen zprostředkovaně, nicméně

nemohou být jako konstituenty pominuty, i když jejich vlastní primární i sekundární funkce založené nebo odvoditelné z jejich tzv. invariantních nebo obecných významů, diferencovaných případně dále na tzv. významy základní a druhotné, leží často v jiné úrovni nebo aspektu zkoumání věty. V případě indikátorů výpovědních funkcí se to týká např. členů morfologických kategorií osoby, času nebo některých lexikálně gramatických prostředků, např. využívání některých modálních sloves jako spoluindikátorů jistých druhů výpovědních funkcí, zvláště funkcí „výzvového“ typu: *Nechceš jít někam na oběd? Nemohl //Mohl bys mi půjčit 20 Kčs? Smíte tady zůstat aj.*

1.3 Naše studie je zaměřena na zkoumání poměrně vysoce abstraktní úrovně věty. Sémantická stránka této úrovně je konstituována kategoriálními rysy sémantických tříd predikátů, tj. rysy společnými všem členům dané třídy, a v závislosti na tom i kategoriálními sémantickými rysy tříd jiných výrazů, které specifikují (jsou s to specifikovat) sémantické participanty, jež daná třída predikátů ve své sémantické struktuře implikuje. V těchto kategoriálních rysech jsou reflektovány a jazykově zpracovány relevantní stránky a elementy „typových situací“ (= jejich „účastníci“ a podstatné „okolnosti“) a sémantické struktury, které jsou těmito sémantickými rysy konstituovány, jsou tak izomorfní se strukturami těchto „typů situací“. Nejde tedy v našem případě ani o sémantiku danou konvencionalizovanými a kodifikovanými lexikálními významy konkrétních slov ve větě použitých nebo o tzv. lexikálně sémantické, ba ani o tzv. lexikálně syntaktické báze (ty mohou být nanejvýš chápány jen jako příklady, demonstrace sémantických struktur v naznačeném pojetí), a tím spíše pak nejde ani o tzv. sémantiku propoziční, o propozice či propoziční obsahy, neboť ty jsou výsledkem až nějakých propozičních aktů, tj. jedné z dílčích složek komplexního aktu mluvního, a nutně tedy zahrnují i vztahy reference a postulují při své realizaci i interpretaci pragmatickou dimenzi a hlediska. Sémantickou strukturu věty na uvedeném stupni abstrakce a v naznačeném pojetí bylo by možno nazývat sémantika propozičních typů nebo prostě propoziční typy. Kategoriální sémantické rysy, jimiž je konstituována, jsou v propozici (propozičním obsahu) konkrétních výpovědí obsaženy jako obecné v jednotlivém.

Podstatné je ovšem to, že kategoriální sémantické rysy tříd predikátů a tříd výrazů, kterými lze lexikálně specifikovat odpovídající sémantické participanty, implikované v sémantických strukturách jednotlivých tříd predikátů, konstituují právě onu abstraktní sémantickou úroveň (strukturu, bázi) věty, která může být uváděna do vztahu s (povrchovými) strukturami syntaktickými, tj. s různými typy tzv. gramatických větných vzorců, neboli že jsou to rysy syntakticky relevantní. Na této úrovni abstrakce věty a větné sémantiky je tedy oprávněné a smysluplné se ptát, jak se kategoriální sémantické rysy tříd predikátů a tříd výrazů specifikujících sémantické participanty těchto tříd predikátů na formálně gramatické (syntaktické) rovině věty, tj. v jejich formálně syntaktických strukturách, vyjevují, projevují, a chápat naopak tyto rozmanité projevy jako jejich formální ukazatele

(exponenty). Souhrnně je možno všechny takové velmi různorodé projevy a jejich komplexy (M. Grepl, 1978) označit jako syntaktické chování sémantických tříd predikátů a sémantických tříd výrazů, jimiž lze specifikovat jejich participanty.

1.31 Ani takto vymezená a omezená problematika vztahů mezi sémantickou strukturou věty a odpovídajícími strukturami formálně syntaktickými není však předmětem naší pozornosti v celé své šíři. Nemůžeme v této práci věnovat pozornost všem možným formálně syntaktickým ukazatelům, projevům a diferencím korelujícími se zmíněnými kategoriálními sémantickými rysy, a jevícím se nám proto jako exponenty jejich kategoriálnosti (jejich kryptogramatické povahy) a syntaktické relevantnosti. Není to dáno jen rozsahem této studie, ale především úrovní našeho poznání v této oblasti. Nelze nám zatím s jistotou říci, co všechno je možné nebo třeba považovat za formálně syntaktické ukazatele sémantické struktury věty na dané úrovni abstrakce. Můžeme proto v následující kapitole jen demonstrovat některé druhy těchto ukazatelů a jejich různorodost a zcela obecně zde konstatovat, že je lze v podstatě rozdělit do dvou základních kategorií: na jevy povahy široce distributivní a na jevy povahy „transformační“, tj. na možnost nebo nemožnost provádět s formálně syntaktickými strukturami v závislosti na kategoriálních syntakticko-sémantických vlastnostech predikátů různé operace (A. Je. Michnevič, 1976).

1.32 Hledání a odhalování různých projevů a „vyjevovatелů“ větné sémantiky na dané úrovni abstrakce, často dosud neregistrovaných nebo unikajících pozornosti, považujeme za závažný a perspektivní úkol lingvistiky. Jeho řešení může podstatnou měrou přispět nejen k poznání vztahů mezi formálně syntaktickou a sémantickou strukturou věty, k osvětlení způsobů jejich vzájemného přiřazení, působení a podmíněnosti, a tím vůbec k projasnění samého, dosud nezřetelného pojmu větná sémantika, ale i k řešení základních otázek vztahu formy a obsahu a složitých vztahů formy, významu, obsahu a funkce v jazyce a jazykových projevech. Zatím se nezdá být jasné ani to, zda a v jakém smyslu a na jaké úrovni abstrakce, vycházíme-li od výpovědi jakožto v podstatě jedinečných produktů mluvního aktu a situačně zakotvených textových jednotek, je možno (třeba) považovat větu za specifickou znakovou jednotku jazyka.

Za nesporný předpoklad úspěšnosti takového zkoumání považujeme postulát, aby pohled vycházející metodologicky „od formy“ překonával úzce morfolozizující hlediska a přístupy k poznání a výkladu věty na různých úrovních abstrakce, aby byl naopak dostatečně citlivý a vnímavý ke všem velmi rozmanitým „projevům“ a rozdílům mezi větnými (formálně syntaktickými) strukturami, aby usiloval o jejich syntaktické (funkční) „vyhodnocování“. Takové zkoumání totiž musí vést k otázkám, co je těmito a v těchto formálních projevech a diferencích mezi syntaktickými strukturami vlastně signalizováno a čeho jsou exponenty.

1.33 Naše studie se při zkoumání formálně syntaktické roviny věty ve vztahu k její struktuře sémantické zaměřuje na takové formálně syntaktické projevy a ukazatele, které lze zařadit do kategorie jevů „transformační“ povahy. Jejím jádrem jsou otázky diateze.

